

Микола Кирюшко

АКАДЕМІК І.Ф. КУРАС І ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСЛАМОЗНАВСТВА

Видатний організатор науки академік НАН України І.Ф.Курас завжди був особливо чутливий і відкритий до нових явищ і течій в українській науці, спричинених складними процесами у сучасному світі. Зокрема, він, як, мабуть, ніхто інший серед керівників українських наукових інституцій, глибоко відчув і зрозумів гостру суспільну потребу у всебічному вивченні таких планетарних явищ, як іслам та мусульманська цивілізація. На зламі ХХ – ХХІ ст. стало цілком ясно, що ісламські країни з їхнім військовим, економічним та людським потенціалом поступово опинилися чи не в епіцентрі світової політики та економіки.

Іслам – одна з найпоширеніших у світі релігій, яка має величезний потенціал для свого розвитку і справляє у ХХІ ст. дедалі зростаючий вплив на політичні, економічні та культурні процеси, на міжнародні відносини. Ми всі є свідками того, як світ ісламу пробуджується, стає на весь свій велетенський зріст, ніби прокинувшись під тиском західної глобалістичної експансії. Звісно, велику тривогу і стурбованість світового співтовариства викликають прояви радикалізму та екстремізму серед певної частини мусульман. У свою чергу, світова мусульманська спільнота дуже стривожена стрімкою глобалізацією, яка сприймається як безпосередня загроза підвалинам мусульманської цивілізації і чинять цьому відповідний спротив.

Вивчаючи особливості організації науки в інших державах, відвідавши багато країн світу, І.Ф.Курас помічав у цивілізованих країнах, де присутні громади мусульман, глибоке зацікавлення державних

чинників у заохоченні вивчення ісламу, у підтримці ісламознавчих центрів, здатних допомогти державним інституціям у формуванні відповідної політики щодо ісламу та мусульман, особливо щодо запобігання проявам екстремізму та радикалізму серед мусульман. Він знав про успішне функціонування Інституту арабського світу у Парижі, Інституту арабістики в Ліоні (Франція), Академії ісламу в Німеччині.

І тим разючіший контраст з цим прагненням західних країн убезпечити себе від викликів, які виходять зі мусульманського середовища, являла собою Україна. Наша країна з своїм мусульманським населенням, яке збільшується і виявляє зростаючу суспільну активність, за 15 років не потурбувалася бодай про створення хоча б однієї ісламознавчої кафедри в університетах або відділу в інститутах Національної Академії наук. У країні існує лише невеликий за кількістю співробітників Інститут сходознавства ім. А.Ю.Кримського, однак він є надто багатопрофільний і на вивчення ісламу не зорієнтований. Окремі публікації його співробітників з ісламознавства мали спорадичний характер, або здійснені поза його межами.

Між тим причини щодо вивчення ісламу існують й в Україні. Землі, які складають територію сучасної України, століттями були однією з ділянок своєрідного кордону між мусульманським і християнським світами. Тут тривалий час існувала оригінальна, самобутня культура сформованого у Криму народу – кримських татар. Після 1991 р., коли Україна перейшла до демократичного стандарту релігійних свобод, швидкими темпами відбулося відновлення релігійного і політичного життя мусульман України. Протягом останніх років в основному завершився етап інституціоналізації мусульманського руху. В Україні у 2005 р. діяли 445 зареєстрованих мусульманських громад і 22 поза реєстрацією. Мусульмани України мають 7 духовних навчальних закладів, багато майбутніх імамів навчаються за кордоном. Мусульмани використовують понад 160 мечетей і молитовних будинків. У країні функціонують 3 духовно-адміністративних центри мусульман, дуже вірогідною є поява нових. Українські мусульмани беруть дедалі активнішу участь у соціально-політичному житті країни. Активізувала під час минулих виборчих кампаній Партія мусульман України, нині діє практично відкрито

відома своєю радикальністю в інших країнах партія Хізб-ут-Тахрір. Посилення соціальної діяльності мусульман вимагає формування концептуального підходу до вивчення ісламу та побутування мусульман в Україні. Гострою стала потреба у розробці моделі сучасних відносин між державними інститутами і мусульманською спільнотою Криму.

У приватній бесіді з автором цих рядків І.Ф. Курас якось зауважив, що тільки працюючи віце-прем'єром в уряді України, вповні зрозумів величезну роль релігії в суспільному житті, яку, згідно з традиціями радянського виховання, раніше недооцінював. Одним з найбільш ранніх свідчень глибокого розуміння І.Ф.Курасом важливості уваги до ісламського чинника став його виступ на міжнародній науковій конференції “Кримські татари: історія і сучасність” 13 травня 1994 р., присвяченій 50-ій річниці депортації кримсько-татарського народу. Він відзначив особливу роль ісламського фактора у складних міжконфесійних відносинах в Україні, зупинився на соціальних і політичних орієнтаціях мусульманської спільноти. І.Ф.Курас звернув увагу на потенційні можливості мусульманських організацій у підтримці дипломатичної діяльності України в країнах Сходу, наданні Україні кредитів для економічного розвитку, у вирішенні диверсифікації джерел енергоносіїв, у розвитку туризму, наукових і мистецьких контактів. Було наголошено на необхідності “уважнішого вивчення і практичного врахування цього органами влади Криму та України в цілому”¹. Важливість уважного ставлення до ісламу з боку владних органів академік Курас обґрунтовував і в інших своїх працях, зокрема у колективній монографії “Релігія і політика в сучасній Україні”, науковим редактором якої він був.

Після подій 11 вересня 2001 р. у США, після терористичних актів, здійснених мусульманськими радикалами у Росії, низці європейських та азійських країн, І.Ф.Курас зумів переконати керівництво Національної Академії наук у необхідності звернути нарешті бодай мінімальну увагу на розгортання досліджень ісламу, враховуючи його безпосередній зв'язок з економічними, військовими, політичними процесами сучасності. Так, Президією НАН України були затверджені Заходи з поліпшення вивчення історії та сучасного стану ісламу та мусульман в Україні. Зокрема, на виконання цих за-

ходів вперше у незалежній Україні було виділено невеличкі кошти на перші ісламознавчі дослідження, проведення яких доручалося Відділенню релігієзнавства Інституту філософії ім.Г.Сковороди НАН України. І хоча фінансування розробок мало короткотривалий характер, а в число виконавців проектів потрапляли вчені, які не мали відповідної фахової підготовки (бо інколи були спеціалістами з православ'я, загальних проблем релігієзнавства), створення тимчасових дослідницьких груп означало визнання державою значення ісламознавства для національної безпеки і сталого розвитку країни. Вченим, залученим до двох наукових проектів, вдалося підготувати низку цікавих документів щодо стану мусульманської спільноти в Україні, її ролі в євроінтеграційних прагненнях держави, розробити пропозиції для державних органів стосовно визначення державної політики відносно ісламу та мусульман. Безпосереднім ініціатором і натхненником цих наукових розвідок став віце-президент НАН України І.Ф.Курас.

За безпосередньої підтримки Івана Федоровича розпочався також процес інституціоналізації українського ісламознавства. Протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. нечисленні українські ісламознавці діяли як ентузіасти, без жодної державної підтримки. Усвідомлюючи величезну суспільну значущість наукового вивчення ісламу та мусульман, ці фахівці почали створювати власну наукову громадську організацію, яка мала хоча б на громадських засадах забезпечити країну та її владні інституції науковим продуктом, необхідним для формування ясного і чіткого погляду можновладців на іслам та небезпеки, які походять з певних прошарків мусульманського середовища. Але створення такого об'єднання вчених відбувалося важко, наштовхувалося на нерозуміння та навіть опір окремих чиновників. Будучи людиною з глобальним мисленням, політичним і державним діячем, академік Курас рішуче виступив на підтримку і захист цієї ініціативи вчених. Внаслідок цього Міністерством юстиції України 16 грудня 2004 р. було зареєстровано Всеукраїнську громадську організацію “Український центр ісламознавства”. Вона об'єднала ісламознавців з 15 областей України, міст Києва і Севастополя. Загальними зборами Українського центру ісламознавства його президентом було обрано М.І.Кириюшка, віце-

президентами Р.Н.Джангужина та В.О.Шведа. Нині можна з впевненістю стверджувати, що без І.Ф.Кураса народження цієї організації вчених не відбулося б. Він назавжди став її духовним отцем.

Основна мета діяльності Центру полягає у задоволенні та захисті законних творчих, освітніх, професійних, культурних, соціальних, громадських інтересів його членів, допомога членам Центру у здійсненні ісламознавчих проектів та програм, поширенні та популяризації їхніх результатів. Співробітники Українського Центру ісламознавства (далі – УЦІ) сприяють подоланню в українському суспільстві проявів ксенофобії, ісламофобії, жорстокості і насильства у міжрелігійних відносинах, а також інших явищ, що перешкоджають миру, злагоді та стабільності в українському суспільстві. Ісламологи беруть участь у підтримці міжрелігійного діалогу, спрямованого на утвердження толерантності, віротерпимості, взаємопорозуміння між мусульманами та прибічниками інших віровчень, світоглядів та культур в Україні.

Вони є авторами аналітичних матеріалів для державних органів та установ, сприяють пошуку і підготовці молодих фахівців у галузі українського ісламознавства, допомагають вдосконаленню методологічних основ висвітлення в освітньому процесі навчальних закладів країни питань, пов'язаних з ісламом, а також виданню ісламознавчих праць. Структура УЦІ передбачає роботу директорів по зв'язках з науковими і релігійними установами арабських, тюркомовних і європейських країн. ЦІД взаємодіє з іншими громадськими організаціями, які спеціалізуються на вивченні ісламу та поширенні об'єктивних, наукових знань про нього, а саме: з Центром близькосхідних досліджень та Міжобласною асоціацією “Арраїд”, має контакти з духовними центрами мусульман в Україні. Отже, наукове вивчення ісламу в Україні здійснюється здебільшого громадськими організаціями, інколи за підтримки фонду “Відродження”. Державна підтримка ісламознавчих проектів досі залишається мінімальною, і несистематичною.

Однак до нашого часу єдиної концепції стосовно ісламу Українська держава не має, державна політика щодо нього не сформульована. На часі є розробка моделі відносин між державою і мусульманською спільнотою. Потреба в її розробці пов'язана з комплексом

проблем, які з року в рік накопичуються у відносинах між державою і мусульманами України, насамперед в АРК, зі зростанням конфліктогенного потенціалу всередині самої мусульманської спільноти та в її взаємовідносинах з іншими етноконфесійними групами населення країни, з появою і поширенням в АРК радикальних варіантів ісламу, які групуються навколо 30 незалежних від ДУМК громад та незареєстрованої (але діючої) партії “Хізб-ут-Тахрір”.

До нашого часу залишається незрозумілим, чим власне є іслам для представників різних державних органів – традиційною для України релігією чи однією з нових релігій, до того ж маловідомих і не зовсім бажаних. У всякому разі очевидним стало практичне застосування державними службовцями на місцях *двох моделей* ставлення до різних релігій – *коопераційної з християнством (передусім з православ'ям) і сепаративної щодо ісламу*. Таку суперечливість можна пояснити не тільки традиційно настороженим ставленням до ісламу, особистими симпатіями державних чинників, а й відсутністю чіткої державної позиції в цьому питанні. Напрацювання цілісної і послідовної *концепції щодо ісламу* сприятиме стабільності мусульманського середовища та ефективності державно-конфесійних відносин. Нинішня практична політика органів державної влади щодо мусульман оцінюється ними гостро негативно.

До причин початку радикалізації мусульманського середовища Криму належать:

- повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар, підхід до розв'язання цих проблем з позицій рівності, а не на основі відновлення справедливості, спеціальних заходів з відродження мови та культури;

- відсутність ясної політики Української держави щодо ісламу, що призводить до застосування державними службовцями різних моделей державно-церковних відносин стосовно православ'я (партнерська) та ісламу (сегрегаційна); звідси впливає доцільність розробки цілісної концепції релігійної політики держави;

- бездіяльність органів влади у питаннях, пов'язаних із зростанням популярності ідей радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків щодо цих проявів, очевидно, сподівання на спецоперації та стримувальний ефект органів правопорядку в разі

переходу небезпечних тенденцій у гостру фазу; останній Курултай кримськотатарського народу підтвердив, що ситуація вимагає негайного втручання й адекватної реакції держави, якщо вона не бажає допустити розвитку некерованого конфлікту на кримській землі. Поки що на півострові не відчувається жодної реальної протидії радикальним ісламським течіям²;

– перебування українських військ в Іраку, що посилює відчуження мусульман від зовнішньополітичної лінії державних органів України, а також тривалий час створювало потенційну небезпеку перетворення нашої країни на об'єкт для здійснення терористичних актів, зокрема гіпотетично з боку угруповання “Ісламська єдність”³.

У доповіді Міжфракційного депутатського об'єднання Держдуми Росії серед причин появи радикальних настроїв у мусульман названо: “падіння життєвого рівня, неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських регіонах, недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна різниця у прибутках між громадянами, що збагатилися, і “простими” людьми; масова корупція на місцях; високий рівень безробіття, особливо серед молоді; деградація суспільної моралі; вербування безробітної молоді... до незаконних озброєних формувань”⁴. Цьому ж сприяють окремі прояви часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя: ісламофобські матеріали у ЗМІ; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів правопорядку; відсутність представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; зволікання з розв'язанням юридичного статусу Меджлісу.

Підштовхує до радикалізації настроїв нерозв'язувана проблема вакуфних земель, форми принаймні часткового повернення яких досі не знайдено. Між тим у XIX ст. мусульманам в Криму належали чималі вакуфні землі: Феодосійський повіт – 1422 десятини; Євпаторійський – 30431 десятина; Сімферопольський – 2161; Ялтинський – 917; Перекопський – 34645 десятин⁵. Радикалізації схильності до ісламізму можуть сприяти пришвидшення темпів зближення України з Росією, культурна та економічна монополія росіян на півострові, зростання загрози асиміляції з боку росіян

– великої і культурної нації, схильної до асиміляторства малих народів.

У ряду цих же факторів стоять конфлікти між різними етнічними і конфесійними елітами Криму. Нині конфлікти тут мають переважно соціально-економічний характер і найчастіше набувають форми міжетнічної напруженості. Набагато менше тут конфліктів міжрелігійних. Реальністю стали такі конфлікти з літа та осені 2000 р., які дістали публіцистичну назву “хрестоповал”. Суттю його було сформоване вже протистояння між проросійськи орієнтованим православ’ям і декларативно маніфестуючим свою відданість ідеї незалежної Української держави мусульманством. У ході конфлікту між двома громадами суперечності між етнічними елітами були перенесені на сферу міжрелігійних відносин.

До радикалізму кримських мусульман підштовхує також використання ісламофобії як засобу політичних технологій. У цьому ряду знаходяться залякування громадськості Криму ісламськими бойовиками, перенесенням боснійського варіанту на Крим, засиллям чеченців на півострові, панісламізмом тощо.

Соціально-економічні фактори, правові проблеми, негативні психологічні наслідки депортації, етноцентричні установки лідерів Меджлісу, зовнішні впливи і політичні технології можуть відіграти роль каталізатора політизації і радикалізації життя мусульман в Криму. Вивчення і моніторинг процесу політизації ісламу в Криму тільки розпочато і потребує спеціальної підтримки держави. Не можна перебільшувати “ісламської загрози” в Криму, оскільки плани кримських татар на перспективу пов’язані не з побудовою ісламської державності, а з відновленням елементів національно-територіальної автономії. Однак не можна і применшувати її загрози, що стало звичним для української правлячої еліти, яка практично розглядає Крим як курортно-рекреаційну зону, місце розміщення VIP-санаторіїв та котеджів.

Гостро необхідною є розробка концепції державно-ісламських відносин, а також доопрацювання “Закону про свободу совісті” відповідно до факту існування в Україні компактної групи мусульман. На часі надання статусу *державних* в межах АРК двом головним мусульманським святкам – Курбан-байрам та Ураза-байрам, шир-

ше залучення мусульманського духовенства до участі у державних офіційних заходах, більш активна участь держави у моніторингу процесів у мусульманському середовищі, обмеженні діяльності приїжджих місіонерів, стримування діяльності незареєстрованих політичних угруповань, як-от Ісламська партія Криму та “Хізб-ут-Тахрір”. Особливо ефективною буде допомога держави у налагодженні мусульмансько-християнського діалогу. Тільки він відкриє шлях до мирного співіснування двох великих релігій на одному півострові. Взагалі базую міжрелігійних відносин в Криму варто зробити концепцію “різноманіття та єдності”. В її основу покладено принцип дотримання балансу між етнічними групами та конфесіями. Її сьогодні вдало використовують у Татарстані, де вона забезпечує гармонійне існування православ'я та ісламу, їх співучасть у здійсненні окремих державних програм. Метою державної політики щодо ісламу має бути залучення позитивного морального і культурного потенціалу ісламу у демократичні перетворення в Україні, а також спрямування соціальної активності кримських мусульман на зміцнення внутрішньої єдності України. Однак тільки розробка і реалізація чіткої й ясної державної концепції ставлення до проблем мусульманської спільноти, її адаптації в українському суспільстві може сприяти міжрелігійному мирові та запобігти вельми вірогідним соціальним небезпекам.

Серед усіх існуючих релігій іслам якнайбільше схильний до політизації. Ця його властивість може бути суспільно корисною або шкідливою. Відповідно в залежності від ставлення до нього він може стабілізувати або навпаки – розхитувати ситуацію в суспільстві, іноді створюючи потенційні загрози його мирному існуванню. Однак вибір і реалізація одного з цих двох сценаріїв залежить від держави, від державних службовців, від їх розуміння унікально складної ролі ісламу в суспільстві або ж його ігнорування. Повернутися обличчям до проблеми ісламу в українській державі стає гостро невідкладним завданням. Нехтування нею стає політично і соціально небезпечним.

Якщо відволіктися від соціально-економічних і земельних питань, то серед проблем державно-релігійних відносин, що хвилюють кримських мусульман й які потребують державного регулю-

вання, особливо важливими є наступні: 1) неповне виконання Указу Президента “Про заходи по поверненню культових споруд”, внаслідок чого частина культових будівель та інших споруд, що належали мусульманам, досі не повернені їм; 2) нерівноправне залучення урядовими структурами представників православного і мусульманського духовенства до участі в офіційних заходах з наданням явного пріоритету першим; 3) відсутність у межах Криму статусу державних святкових днів у головних мусульманських свят – Ураза-байрам та Курбан-байрам; 4) відсутність правових норм, які б гарантували права мусульманина, зокрема забезпечували б можливість виконання приписів ісламу під час навчання, роботи, проходження служби в армії, перебування у місцях позбавлення волі тощо.

Суттю концепції такої політики може бути визначення чітких правил і процедур у відносинах між державою і релігійними інститутами, гармонізація захисту прав найбільш поширених релігій з захистом прав релігійних меншин та окремих осіб. Публічно висловлена політика допоможе зняти безліч непорозумінь і сприятиме стабільності державно-церковних відносин у такому складному регіоні, як АРК.

На сьогодні державна регіональна політика в Криму не має чіткої концептуальної основи. Внаслідок цього в одних випадках всі надії державних чинників покладаються на оманливу ілюзію, що кримськотатарська проблема з часом якось владнається сама собою, в інших – на вжиття термінових заходів силами всіх можливих інститутів державної влади з фокусуванням зусиль на одних лише кримських татарах. В обох випадках відсутнє розуміння того, що суть проблеми полягає у більш широкому контексті формування українського соціокультурного простору на Кримському півострові. Труднощі у розв’язанні кримськотатарської проблеми пов’язані не тільки з обмеженістю матеріальних ресурсів для кращого облаштування кримців, а й з відсутністю чіткого усвідомлення урядовцями і всім суспільством того, що являють собою кримці та яким безмежно складним і серйозним явищем є іслам.

На шляху розв’язання проблеми кримських татар найперше важливо дійти до загальносуспільного консенсусу щодо стратегії і засобів вирішення цього питання. Цьому має передувати офіційна

пропозиція щодо соціальної суті проблеми у всіх її відгалуженнях з усіма бажаними і небажаними наслідками. Мета такого проекту очевидна – забезпечити ефективну інтеграцію кримськотатарської спільноти в українське суспільство. Складові цього процесу – проведення державно-адміністративної реформи; підвищення уваги Міністерства закордонних справ до розвитку відносин з арабськими та іншими мусульманськими країнами; долання нав'язаної ззовні парадигми оцінювати кримську ситуацію в категоріях протистояння “російськості” та “татарськості”; долання довільного і тенденційного тлумачення історії; демонстрація легітимності успадкування Україною державності Криму; впорядкувати процес репатріації, зокрема, через обмеження терміну пільгового повернення і набуття громадянства; визначення правового статусу Меджлісу кримськотатарського народу; визнання правових підстав внутрішньообщинного (у сфері релігійного життя) застосування норм шаріату (подібно тому, як діють західне і східне канонічне право у християнських церквах України).

Проблемність ситуації, пов'язаної з нашим дослідженням, полягає в недостатності інформації про неї, що зумовлено повною відсутністю наукових інституцій, які б проводили моніторинг явищ релігійного життя і виробляли б пропозиції для органів державного управління щодо державної політики відносно релігій на півострові.

З визначенням статусу і функцій Меджлісу в українській державі безпосередньо пов'язана можливість зменшення ступеня політизації ісламського середовища в АРК. Таким чином, відновлення релігійного життя кримців розпочалося з інституціоналізації мусульманського руху, пов'язаної з виникненням громад, формуванням структур управління, організацією духовних навчальних закладів. Було встановлено зв'язки з міжнародними ісламськими організаціями, з'явилися перші прояви політизації ісламу. Вплив міжнародних організацій виявився неоднозначним: очевидною є велика допомога у розбудові ісламської інфраструктури; разом з тим суперництво цих організацій за вплив своїх єдиновірців у Криму призвів до суттєвого послаблення колишньої релігійної єдності кримських татар. Спільнота виявилася розділеною на послідовників помірковано-

консервативних і фундаменталістсько-радикальних поглядів. Це свідчить про неповну ефективність контролю Меджлісу за процесами у релігійному житті народу. Фактом стало втручання політиків у релігійні процеси, привнесення політичної інтриги в життя мусульманської спільноти, тенденція до об'єднання релігійних проблем з соціальними, економічними, політичними питаннями. Очевидними стали негативні наслідки відсутності чіткої державної політики щодо релігії загалом і щодо мусульман Криму зокрема.

Розв'язання існуючих соціально-культурних і правових проблем, з якими стикаються мусульмани Криму, сприятиме консолідації суспільства, подальшій демократизації соціально-політичного життя в країні, запровадженню в ній елементів мультикультуралізму, зростанню рівня релігійних свобод, вихованню толерантності.

Важливим фактором пом'якшення напруженості у відносинах між православними і мусульманами може стати підвищення культури подачі інформаційних матеріалів у ЗМІ. Висвітлення ними ісламу відзначається непрофесіоналізмом, політичною заангажованістю, конфесійною упередженістю авторів матеріалів, їх орієнтацією на власні етнічні групи. Для запобігання деструктивному впливові ЗМІ на сферу міжрелігійних відносин необхідними є заходи з підвищення кваліфікації журналістів. Гостро необхідною є підтримка державою ісламознавчих досліджень, зокрема створення спеціалізованої кафедри з вивчення ісламу, наприклад, в одному з провідних університетів АРК, відкриття аспірантури з проблем ісламу в Інститутах Національної Академії наук. Необхідним є забезпечення приміщенням ЦІД в одному з академічних інститутів, наприклад, в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса раціональне витрачання тих невеликих коштів, які призначаються Президією НАН на дослідження ісламу. Ґрунтовне вивчення ісламу як з теологічного, так і з наукового боку відкриває шлях до глибокого розуміння фундаментальних принципів цієї великої релігії, до кращого її розуміння у слов'янському світі, що є передумовою миру і стабільності в Україні.

¹ Курас І.Ф. Кримськотатарська проблема в світлі сучасної етнополітичної ситуації в Україні//Кримські татари: історія і сучасність. Матеріали

міжнародної наукової конференції: Київ, 13 – 14 травня 1994 р. – Київ, 1995. – С.23.

² Релігійна панорама. – 2004. – № 8–9. – С.18.

³ Там само.

⁴ Россия и исламский мир: проблемы, предпосылки и перспективы долгосрочного взаимодействия. – Москва, 2004. – С.18–19.

⁵ Центральний державний архів Криму. – Фонд 27, опис 1, справа 7530, арк.84.